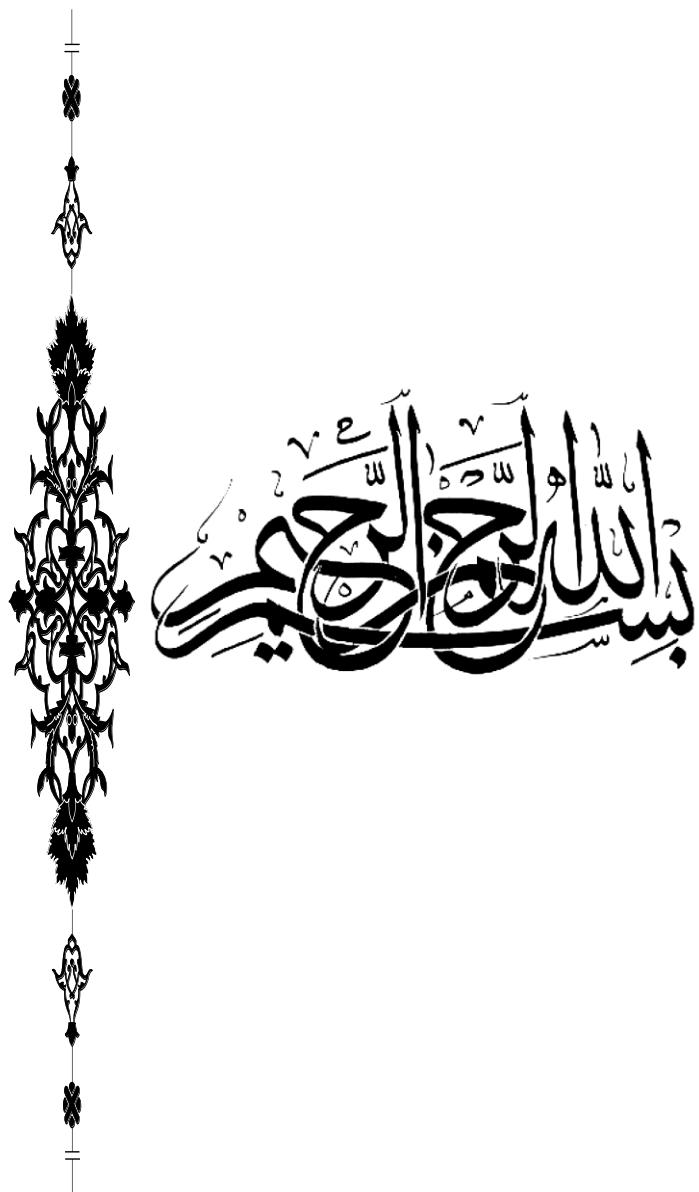

مقاله

تأثیر قرآن و حدیث در شعر فارسی

حسین شهبازی

تأثیر قرآن و حدیث در شعر فارسی

حسین شهبازی

چکیده:

بیشتر علمای ادب پارسی و تازی، از همان ابتداء ظهر اسلام - که با تابشِ خورشیدِ قرآن کریم - درخشیدن آغاز کرد آنچنان به این کتاب دلستگی یافتند و بدان اهتمام می‌ورزیدند که این اهتمام و توجه، همه جوانب و ابعادِ مختلفِ قرآن کریم را در برگرفته و تمام زوایای دقیق آن را زیر پوشش قرار داد. آنها با داشتن ابزارهای خاصی در علم ادب از قبیل تلمیح، اشاره، التفات، عقد، تضمین، تمثیل، حل (تحلیل)، اقتباس و تشبیه، کلام خود را به صورتِ نظمی روان با آیات قرآن و احادیث آراسته کردند. بدیهی است ابزارهایی که در بالا ذکر شد، مربوط به علمِ معانی و بیان و بدیع می‌باشد. و این علوم، به علت فراغیر بودن، در این اندک نمی‌گنجد. مطالعه در آثار شاعران حاکی از این مطلب دارد که آنان سلط کامل به قرآن و قول پیامبر(ص) و حتی ائمه اطهار(علیهم السلام) داشتند نحوه‌ی تأثیر پذیری شاعران مشهور از یک آیه یا حدیث، وجود عنصر خیال در قرآن و فرق آن با شعر شاعران، چگونگی پروراندن و اقتباس از لهجه‌ی قدسی و احادیث معصومین(ع) که سخنان ایشان نیز براساس تعلیم‌های آسمانی و توسط فرشته وحی بوده، باعث ایجاد شاهکارهای ادبی در شعر شاعران گردیده است.

کلید واژه‌ها: قرآن، آیه، حدیث، تأثیر پذیری، داستان،

مقدمه

قرآن مجید، اصیل ترین و متقن ترین منبع شناخت معارف دینی و احکام فقهی و حقوق فردی و اجتماعی است. از صورت و لفظ این گزیده کتاب الهی گرفته تا باطن و معنای آن، الهام بخش و زمینه سازِ تجلی زیباترین و پاک ترین و بدیع ترین آفرینش‌های بشری در طی چهارده قرن اخیر بوده است و به یقین، هیچ یک از کتابهای آسمانی دیگر، از این حیث - و البته از هیچ حیث دیگر - شایسته مقابله و مقایسه با قرآن کریم نیست. حفظ و جاودانگی قرآن، صرفاً از آن رو نیست که عبارات و کلمات آن در مصاحف و دفاتر و یا دیگر ابزارهای ثبت و ضبط باقی مانده، ویا تلاوت می‌شود، و در مساجد و پرستشگاهها، به هنگام عبادت و نیایش، مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ بلکه حفظ وصیانت و جاودانگی این نوشتار الهی به خاطر شکوه و عظمتی است که درسایه آن، انتظار جهانیان را به خود جلب نموده، و سراسر گیتی را فراگرفته و پُر کرده، و به صورت یک انگیزه عمدہ و اساسی برای مهمترین جنبش‌های فکری و اجتماعی بوده و هست، جنبش‌هایی که بشر تاکنون با آن انس و آشنایی دارد. میان علوم و دانش‌هایی که مسلمین در طول تاریخ دور و دراز خود دست اندکار تدوین و تحقیق درباره آنها شدند، هیچ علمی را نمی‌شناسیم که انگیزه ابتکار و تأسیس و تدوین آن عبارت از خدمت و یاری دادن مردم، برای آشنایی بیشتر با قرآن کریم نباشد. به عبارت دیگر: اکثر قریب به تمام علومی که در میان مسلمین پدید آمد، ویا در ظل مساعی مسلمین پختگی یافت منشأ آن عبارت از خدمت به قرآن کریم وفهم صحیح نسبت به محتوای آن بوده است. و در سایه اشتیاق و اهتمام مسلمین به شناخت این کتاب آسمانی بود که علوم و دانش‌هایی در میان آنها چهره گشود و یا تکامل یافت. سنت که بعد از قرآن ارزشمندترین منبع استفاده از احکام و مسائل اسلامی است و عبارت است از قول یا فعل و یا تقریرِ معصوم و همچوین مجموعه سخنان علمی، اخلاقی، تربیتی و نصایح و سفارشاتی که رسول خدا و ائمه اطهار در رابطه با مصالح فرد و جامعه ایراد نموده اند.

حدیث، به عنوان گفتار و کردار معصوم از آنجا دارای ارزش است که قرآن کریم، رسول خدا و ائمه معصومین (علیهم السلام) و حضرت فاطمه (علیها السلام) را از تمام آلودگی ها، لغزشها و زشتیها و ناپاکیها پاک می داند. و برای آنها عصمت را ثابت می نماید. در قرآن سوره احزاب(۳۳)، آیه ۳۳ آمده است:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرٌ﴾

شاعران و نویسندگان ایرانی نیز تأملات و تأثیرات خود را از قرآن و اقوال ائمه می معصومین در رنگها و اسلوبها و روشهای متنوعی به رشته تحریر درآورده اند، یکی از بارزترین این تأثیرات، اشاره شاعران و نویسندگان به داستانهای قرآنی می باشد. مخصوصاً داستان حضرت یوسف(ع) که به احسن قصص در قرآن شهرت یافته و ذکر زیبائی چهره او، باعث شده، آن حضرت به عنوان سمبول زیبائی در شعر شاعران مطرح شود . قرآن کریم، ذکر زیبایی حضرت یوسف(ع) را در حین ورود آن حضرت به مجلس زلیخا، از زبان زنان اشرف زاده مصرب اینگونه بیان می کند:

﴿وَقَطَّعَنَ أَيْدِيهِنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ قَالَتْ فَذَلِكُنَّ

الَّذِي لَمْتُنِي فِيهِ﴾^۲.

سعدی گوید:

ملامتگوی بی حاصل، ترنج از دست نشناشد
در آن معرض که چون یوسف جمال از پرده نمایی^۳

۱. خدا چنین میخواهد که رجس و ناپاکی را از شما اهل بیت ببرد و شما را از هر عیب، پاک و منزه گرداند.

۲. سوره یوسف (۱۲) قسمتی از آیات ۳۱ و ۳۲ دستهایشان را (به جای ترنج) بریدند و گفتند : تبارک الله که این پسر، بشر نیست بلکه فرشته ای باکرامت (و زیبا) است.(زلیخا) گفت: این است غلامی که مرا در محبتی ملامت می کردید

۳. غزلیات سعدی، ۱، ۵۰، ط، ب

حافظ شیرین سخن، قرآن را در چهارده روایت حفظ است:
 عشقت رسد به فریاد گر خود به سان حافظ
 قرآن زبر بخوانی در چارده روایت^۱
 و به خاطر اینکه قرآن را در سینه دارد و در اشعار خود از آن بهره می‌گیرد، هیچ سخنی را خوشتراز سخن خود نمی‌داند:
 ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
 به قرآنی که اندر سینه داری^۲
 و تا زمانی که ورد و ذکرش قرآن است از فقر و شباهی تار، باکی ندارد:
 حافظا در گنج فقر و خلوتِ شباهی تار
 تابُود و ردت دعا و درس قرآن غم مخور^۳

وجود عنصر خیال در قرآن وفرق آن با شعر شاعران

در قرآن عنصر خیال وجود دارد اما با عنصر خیال موجود در آثار ادبی بشری فرق دارد. همانطور که وجود عاطفه در قرآن با عاطفه‌ی موجود در برخی آثار ادبی بشنی تفاوت دارد.

منظور از وجود عنصر خیال، این نیست که قرآن به خلق و آفرینش امور غیر واقعی پرداخته است، بلکه بر انگیختن تخیلات و تصوّرات مخاطب است زیرا تصویرهای قرآن، مانند تصویر شعر شاعران نیست که (اعذبه اکذبه^۴) بلکه تصویرهای قرآن همگی واقعی‌اند.^۵

۱. دیوان غزلیات، ۶۶، قزوینی

۲. دیوان غزلیات، ۳۱۲، قزوینی

۳. دیوان غزلیات، ۲۴۳، قزوینی

۴. منظور این است که هر قدر، دروغ شعر بیشتر باشد دلنشیں تر و بهتر است.

۵. گنج پنهان، پژوهشی بر تأثیر قرآن و حدیث در ادبیات فارسی، تألیف حسین شهبازی، ص ۱۳

بررسی تأثیر پذیری شاعران مشهور از قرن ششم تا قرن هشتم از قرآن و حدیث و نحوه پروراندن آنان به صورت نظمی روان:

۱) سنایی غزنوی (۴۶۷ق - م۵۲۹): سنایی با سروden مثنوی حدیقه الحقيقة، علاوه بر وارد کردن اصطلاحات عارفانه و زاهدانه در این کتاب، به شرح و بسط این اصطلاحات نیز پرداخت. او از اوّلین شاعرانی است که از معلومات خویش در شعر حداکثر استفاده را کرده، از جمله‌ی این معلومات، استفاده از قرآن و حدیث است که سنایی به صورتهای گوناگون در شعر خود از آنها بهره گرفته است . و از همه برجسته تر، او قصیده‌ای سروده که اکثر قافیه‌های آن آیات قرآنی است . تأثیری کلامش در شاعران بعد از خود مشهود است.

« نمونه‌هایی از ابیات متأثر سنایی از قرآن و حدیث »

همه از او و بازگشت بدوجیر و شر جمله سرگذشت بدوجیر و شر جمله سرگذشت بدوجیر (حدیقه سنایی)

سرگذشت: پایان، سرانجام؛ مصراع اول اشاره به آیه شریفه ۱: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) از خداییم و به سوی او بر می‌گردیم . و مصراع دوم اشاره به سوره مائدۀ قسمت پایانی آیه ۴۸: (إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيَن්سُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْلِفُونَ) بازگشت همه شما به سوی خداست و در آنچه اختلاف می‌نماید شما را به جزای آن آگاه خواهد ساخت.

سید و سرفراز آل عبا
یافت تشریف سوره هَلْ أَتَى
زان سه قرص جوین بی مقدار
یافت در پیش حق، چنین بازار

آل عبا: آل کسae، مقصود، پیامبر اکرم (ص)، علی(ع)، فاطمه زهرا (س)، حسن و حسین (علیهما السلام)

سید و سرفراز آل عبا: مقصود مولی الموحدین علی(ع) است.

هل آتی: برگرفته از آیه ی شریفه: (هَلْ أَتَىٰ عَلَىٰ إِنْسَانٍ حِينُ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا)^۱ آیا بر انسان روزگارانی نگذشت که چیزی لایق ذکر هیچ نبود.

با توجه به ترجمه ی تفسیر طبری، ج ۱۹۶۴ / ۷ این آیه در شأن حضرت علی(ع) نازل شده است.

سه قرص نان: سه گرده نانی است که حضرت علی(ع) و خانواده او در حال روزه و وقت افطار بخشیدند. زمخشri درربع الابرار از ابن عباس روایت کرده است که: وقتی حسن و حسین(ع) بیمار شدند امیر مؤمنان و فاطمه (علیهما السلام) برای شب اول سه صاع جو وام نمود و ارد کرده نان پخت . هنگام افطار، مسکینی به دربوزه (گدایی) آمد، هر یک ازان، نان خود را به او داده و با آب افطار کردند و در شب دوم به یتیمی بخشیدند و درشب سوم، اسیری را دادند پس رسول اکرم(ص) درروز چهارم در ناتوانی فاطمه و حسنی نگران شدکه این سوره نازل شد. ناظراست به آیه (وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبْهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا)^۲ و به خاطر دوستی (خدا) به فقیر و اسیر و طفل یتیم طعام می دهند.

- نرم دار آواز بر انسان چو انسان، زانکه حق
آنکر الا صوات خواند، اندر نبی، صوت الحمیر

(قصاید سنایی)

شاره است به آیه قرآن : (وَأَغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ آنکَرَ الأصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ)

آواز نرم دار که زشت تین صدای، صدای الغ است. « سوره ی لقمان(۳۱) آیه ۱۹ »

۱. سوره انسان (۷۶)، آیه ۱

۲. سوره انسان (الدھر)، آیه ۸

- کی در آید فرشته تانگُنی سگ زَدَ دُور و صورت از دیوار

اشاره است به حدیث: (إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَ لَا صُورَةٌ^۱). یعنی همانا فرشتگان به خانه ایی (قلبی) که در آن سگ و پیکر (صورت) باشد، وارد نمی شوند.

- سینه نتوان خانه «ام الخبائث» ساختن
چون بَصَرَ نَتَوَانَ فَدَاهِي «ام غیلان» داشتن

ام الخبائث: مادر پلیدیها، کنایه از شراب، خمر اشاره به حدیث معروف از حضرت نبوی: (الْخَمْرُ جِمَاعُ الْأَثْمِ وَ أُمُّ الْخَبَائِثِ): شراب (نوشیدن) (انجام) همه گناهان و مادر پلیدیهاست^۲.

۲) خاقانی شروانی (۵۶۰ - م ۵۹۵ ق): این شاعر از باب علم و ادب و مقام و مرتبه بلند و استادی و مهارت در فن خود در شمار شاعران کم نظیر و از ارکان شعر پارسی است و شیوه او در شمار سبکهای مطبوع شعر است. پس از وی مورد تقلید و پیروی بسیاری از شاعران از جمله مولانا جلال الدین رومی بلخی و حافظ شیرازی قرار گرفت بطوریکه حافظ دوّمین شاعر بزرگ بعد از خاقانی است که به سروده های او عنایت داشته است. بسیاری از تعبیرات حافظ به نوعی، تداعی کننده اشعار خاقانی است. در بین ادباء، خاقانی به عنوان شاعر دیریاب از حيث معنی و مفهوم آفرینی مشهور است.

۱. فيض القدير ۳۹۴/۲

۲. شرح فارسی شهاب الاخبار، چاپ دانش پژوه، ص ۱۱

(نمونه های از ابیات متأثر قصاید حاقانی شروانی)

— گر سرِ یَوْمُ يَحْمَى بِرِ عَقْلِ خَوَانِدِهِ اَيِّ پس پایمال مال مباش از سرِ هوا

یَوْمُ يَحْمَى^۱ : مَأْخُوذُ از آیَةٍ شَرِيفَةٍ : (يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكَوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجَنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ) روزی که [آن زر وسیم] گداخته شود درآتش جهنم و پیشانیها و پهلوها و پشتاهای ایشان با آن داغ گداخته شود، [به آنها بگویند] این است آنچه برای خودتان ذخیره کردید، پس بچشید آنچه را که اندوخته اید.

معنی: اگر عمق این آیه را درک کرده و آن را برای عقلت خوانده و تفسیر کرده ای، از روی هوا و هوس لگدکوب و خوار و ذلیل مال و منال دنیوی مباش.

— برو نخست طهارت کن از جماع الإثم که کس جُنْب نگذارند در جای خدا بیت، اشاره به حدیث: الْخَمْرُ جَمَاعُ الْأِثْمِ وَ أُمُّ الْخَبَائِثِ^۲: شراب (نوشیدن) (انجام) همه گناهان و مادر پلیدیهاست.

— در تنور آن جای طوفان دیده و ندر چشم و دل هم تنور غصه، هم طوفان احزان دیده اند

تنور؛ تنور پیر زن، تنور نوح (ع)؛ نوح(ع) به زمین کوفه بود و به خانه وی اندر یکی تنور بود از آهن که زنش نان پختی اندر وی. و ایدون گویند که تنور آدم بود، و اندر آنجا نان پخته بود؛ خدای تعالی او را نشان و علامت کرده بود و گفته بود

۱. سوره توبه(۹)، آیه ۳۵

۲. جامع الاخبار، شیخ صدوق، ص ۲۳۰ و نیز ر.ک. شرح فارسی شهاب الاخبار، چاپ دانش پژوه، ۱۱؛ و همچنین ر.ک. سنایی؛ همین کتاب ص ۵۲

علامت عذاب آن است که آب از پرّه تنور بیرون آید. و زن نوح، نان بدان تنور همی زد، آب از میان تنور جوشید. (تاریخ بلعمی)

در قرآن کریم نیزآمده است: (حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ) تا وقتیکه فرمان (قهر) ما فرا رسید و از تنور آب بجوشید در آن هنگام به نوح خطاب کردیم که تو با خود از هر جفتی دو فرد با جمیع زن و فرزندات جزاکه وعده هلاکش در علم ازلی گذشته، همه را در کشتی همراه بر (که از غرقاب برهند) و گرویدگان به نوح در عالم عده قلیلی بیش نبودند.^۱

- آنچه دیده دشمنان کعبه از مرغان به سنگ
دوستان کعبه از غوغای دو چندان دیده اند

آنچه دیده دشمنان ...؛ اشاره به هلاکت اصحاب فیل با سنگباران پرندگان؛ در قرآن آمده: (أَلْمَ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاصْحَابِ الْفِيلِ أَلْمَ يَجْعَلُ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَايِلَ تَرْمِيَهُمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِيلٍ) آیا ندیدی که پروردگارت با اصحاب فیل (سپاه ابرهه) چه کرد؟ آیا مکرشان را باطل نساخت؟ و بر سر آنها پرندگانی فوج فوج فرستاد. تا آنها را با سجیل (سنگ و گل) سنگباران کردند.

- مصطفی گوید که سحرست از بیان من ساحرم
کاندر اعجاز سخن، سحر از بیان آورده ام

مصراع اول اشاره به حدیث نبوی: إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا. (یا) إِنَّ بَعْضَ الْبَيَانِ سِحْرٌ.

۱. سوره هود(۱۱)، آیه ۴۰
۲. سوره فیل (۱۰۵)، آیه ۱ - ۴

۳) نظامی گنجه ای (۵۳۰ - ۶۱۴ ق): او از استادان بزرگ و نکته سنج و از ارکان شعر فارسی است. اگر چه داستانسرایی در زبان فارسی بوسیله نظامی شروع نشده، لیکن تنها شاعری که تا پایان قرن ششم توانست این نوع از شعر، یعنی شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند. او در انتخاب الفاظ و کلمات مناسب و ایجاد ترکیبات خاص تازه و ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دلپسند در هر مورد، و تصویر جزئیات، و نیروی تخیل و دقّت در وصف و استعارات مطبوع و نو، در شمار کسانی است که بعد از خود نظری نیافته است. آوردن ابیاتی که دال بر مطالعه‌ی عمیق وی بر قرآن و احادیث می‌باشد.

— بسم اللہ الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم —

گنج حکیم؛ طبع گهربار نظامی، ویا سوره فاتحه از قرآن حکیم اشاره به خبر؛ *إِنَّ اللَّهَ كَنُوزًا تَحْتَ الْعَرْشِ مَفَاتِيحُ الْسُّنْنِ الشُّعُرَاءِ*. همانا برای خدا، گنجهایی زیر عرش می‌باشد که کلیدهای آن، زبان شاعران است و یا اشاره به حدیث: *الْفَاتِحَةُ كَنْزٌ مِّنْ كُنُوزِ الْعَرْشِ*. فاتحه گنجی از گنجهای عرش است.

— پرورش آموز درون پروان روز برآرنده روزی خوران —

یعنی: خداوند به تعلیم و توفیق خویش بزرگان دین و پاکان را راه راست و راستی آموخت. پس از شب، روز برآورد تا مردم به کسب روزی بپردازند. مصراج دوم تلمیح است به آیه^۱: (*وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا*) روز را برای تحصیل معاش قرار دادیم.

۱. سوره نبأ (۷۸)، آیه ۱۱

— در صفت گنگ فرو مانده ایم
«مَنْ عَرَفَ اللَّهَ» فرو خوانده ایم
اشاره است به حدیث: (مَنْ عَرَفَ اللَّهَ كُلَّ لِسَانٍ). هر کس خدا را شناخت، زبانش
گُند می شود.

— باز پسین طفل پری زادگان
پیشترین بشری زادگان
چون عالم افتاده و برخاسته
— «عَلَمَ آدَمَ» صفت پاک او
آدم باز پسین طفل پری زادگان از آن است که قبل از او، مطابق اخبار شرع، جن
در زمین، مسکن داشته (وَالْجَانَ حَلَقَنَاهُ مِنْ قَبْلٍ مِنْ نَارِ السَّمُومِ) ^۱ و جن را از
قبل (قبل از خلقت آدم) از آتش سوزان خلق کردیم.

پیشترین بشری زادگان: به مناسبت این است که آدم، پدر تمام افراد بشر است.
افتادن و برخاستن آدم: افتادن وی از بارگناه و برخاستنش به خاطر توبه و عفو
اللهی است.

علم آدم: برگرفته از آیه: (وَعَلَمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا) ^۲. خدای عالم، همه‌ی اسماء را
به آدم تعلیم فرمود.

«خَمَرٌ طِينَةٌ»: برگرفته از حدیث قدسی: خَمَرٌ طِينَةٌ آدَمَ بِيَدِي أَرْبَعِينَ صَبَاحًاً گِلِ
آدم را به دست خویش در چهل صباح بسیرشتم.

— جسمت را پاکت از جان کنی چونکه چهل روز به زدان گنی
در حدیث آمده است: مَنْ أَخْلَصَ لِعِبَادَةَ اللَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًاً، ظَهَرَتْ يُنَابِعُ الْحِكْمَةِ
مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. هر کس چهل بامداد دل با خدای، خالص گرداند چشم‌های
حکمت از دل او بر زبانش ظاهر شود.

۱. سوره حجر (۱۵)، آیه ۲۷

۲. سوره بقره (۳)، آیه ۳۱

۴) عطار نیشابوری (۵۳۷ - م ۶۱۸ ق) : شعر عطار غالباً صوفیانه است در غزل او مضامین سنایی و روانی غزل انوری دیده می شود، اما عرفان او از سنایی پیشرفته تر است مهمترین و شیوازترین مثنوی عرفانی عطار ، منطق الطیر است که منظومه ای رمزی در حدود ۴۶۰۰ بیت می باشد . نیروی شاعر در تخیلات گوناگون، قدرت وی در بیان مطالب مختلف و تمثیلات و تحقیقات و مهارت وی در استخراج رمزهای عرفانی و بیان مراتب سیر و سلوک خواننده را به حیرت می افکند در مورد مذهب عطار سخنان زیادی نقل کرده اند، اما آنچه از اشعار او بر می آید ، وی از اهل سنت می باشد، ولی در عین حال، به عصمت امام علی بن ابی طالب(ع) و همچنین سائرائمه و وصف حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) اقرار کرده و تمایلات خود را به بعضی از اصول اعتقادی شیعه، بیان داشته است.

(نمونه ابیات متأثر منطق الطیر عطار نیشابوری از قرآن و حدیث)
 — در سجودش روز و شب خورشید و ماه کرد پیشانی خود بر خاک راه
 — هست سیمایی ایشان از سجود کی بودی سجد، سیما را وجود

سیمایی : سیما به معنی نشانه در صورت وجود و رخسار در قرآن آمده : (سیما هم فی وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثْرِ السُّجُودِ)^۱ ، بر رخسارشان از اثر سجده ، نشانه ها پدیدار است.

— کوه را میخ زمین کرد از نخست پس زمین را روی از دریا بشست

میخ زمین : تعبیر قرآنی است : (وَالْجِبالَ أَوْتَادًا)^۲ . (وکوه ها را میخ زمین قراردادیم). در نهج البلاغه ، ۳۹ نیز این تعبیر آمده : وَوَكَّبِالصُّخُورِ مَيَدَانَ أَرْضِهِ . و زمین را با میخ کوهها از تپیدن و اضطراب باز داشت)

۱. سوره فتح (۴۸)، آیه ۲۹

۲. سوره نبأ (۷۸)، آیه ۷

— گرچه در جان گنج پنهان ۵ م تویی آشکارا بر تن و جان هم تویی

گنج پنهان : ترجمۀ " کَنْزٌ مُخْفِيٌّ " است در حدیث قدسی معروف : " كَنْتَ كَنْزاً مَخْفِيًّا فَاحْبَيْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لَا عُرَفَ ". بودم گنجی نهانی پس خواستم که آشکارا شوم پس خلق را آفریدم تا باشد که شناخته آیم.^۱

— مِهْترین و بهترین انبیا رهنمای اصفیا و اولیا
— هر دو گیتی از وجودش نام یافت عرش نیز از نام او آرام یافت

عرش نیز از نام او آرام یافت : حدیثی است قدسی که حضرت حق تعالی فرماید : " وَلَقَدْ خَلَقْتُ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ فَاضْطَرَبَ فَكَبَّتُ عَلَيْهِ " - " لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ " . فَسَكَنَ^۲ یعنی : عرش را بر آب آفریدم و عرش در اضطراب بود . پس بر آن نوشتیم : (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ) ، آنگاه آرام گرفت.

— حق تعالاش از کمال احتیام بُردۀ در تورات و در انجیل لئه اشاره به آیه قرآنی^۳ : (الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأَمِيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ) . آنانکه پیروی می کنند پیامبر درس نخوانده ای را که نزد ایشان در تورات و انجیل نامش نوشته شده است.

— بسته مُرْدَارِ دُنْيَا آمدی لا جرم مهجور معربی آمدی اشاره است به: الدُّنْيَا جِيفَةُ وَ طُلَابُها كِلَابُ . دُنْيَا است و جویندگانش سگان اند.

۱. مرموزات اسدی ۱۲ ، به نقل از منطق الطیر دکتر شفیعی کدکنی ، تعلیقات ، ص ۴۶۱

۲. الخصایص الکبیری ، سیوطی ۷/۱

۳. سوره اعراف(۷)، آیه ۱۵۷

۴. کشف الخفا ، ۴۰۸/۱

(۵) مولوی (۶۰۴ - ۶۷۲ق) : یکی از بزرگترین و توانانترین گویندگان متصوفه و از عارفان نام آور و ستاره درخشن ده و آفتاب فروزنده آسمان ادب فارسی و از متفکران بلا منازع عالم اسلام است. با آنکه مولوی بر مذهب اهل سنت بود! در عین اعتقاد و دینداری کامل، مردی آزادمنش بود و به اهل دیگر دین ها و مذهبها به دیده احترام و بی طرفی، چنانکه شایسته مردان کاملی چون اوست، می نگریست. مثنوی مولوی از همان آغاز و اوان تأليف آن، در مجالس رقص و سماع خوانده می شد. و حتی در دوران حیات مولانا و پس از آن، طبقه ای به نام مثنوی خوانان پدید آمدند که مثنوی را با صوتی دلکش می خوانند مثنوی، کتابی نیست که تابع فصل بندی های سنتی و قالبی مرسوم باشد . بلکه بیشتر، تابع اسلوب قرآنی است و برپایه ای تداعی، استوار شده است.

(نمونه هایی از آیات متأثر مثنوی مولوی از قرآن و حدیث)

برمداشت مگر آنکه خداوند، باران رحمت را از ایشلن بداشت).

حَدِيثٌ: مَا حَبَسَ قَوْمً الزَّكَاةَ إِلَّا حَبَسَ اللَّهُ عَنْهُمُ الْقَطْرَ^۲ : هیچ قومی از زکات دست موجب شیوع بیماری وبا در سراسر جامعه شود . (مصراج اوّل اشارت است به این وقتی مردم زکات ندهند، ابر ر حمت برآسمان ظاهر نشود بارانی نبارد و عمل زنا وز زنا افتاد وبا، اندر جهات ابر بناید بی منع زکات)

۵- مر چه بر تو آید از ظلمات و غم آن ز بی باکی و گستاخی است هم هر مصیبت و اندوهی که به تو روی آرد تمامًا نتیجه‌ی بی پرواپی و گستاخی خود توضت. چنانچه در آیه شریفه آمده است: (وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ) و هر آن بدی که به تو رسد از خود توضت.

۹۷. تاریخ ادبیات ایران، دکتر صفا، خلاصه جلد سوم، ص

۲. ر.ک. احادیث مثنوی، استاد فروزانفر، ص ۱

۳. قسمتی از آیه ۷۹ سوره نساء

— می بلرzd عرش از مدح شقی بد گهان گردد ز مدحش، متّقی

شقی: بدبخت / عرش جهان هستی از اینکه شخصی تبه کار مورد ستایش قرار گیرد بر خود می لرزد . در این بیت، اشارت است به این حدیث : **إِذَا مُدَحَّ أَفَاسِقُ غَضِيبَ الرَّبِّ وَاهْتَرَ لِذِلِكَ الْعَرْشُ**^۱: هرگاه شخص تبه کار مورد ستایش قرار گیرد، خداوند خشم آرد و از خشم او عرش بلرzd.

— بی حس و بی گوش و بی فکرت شوید تا خطابِ ارجعی را بشنوید
اگر می خواهید خطاب حق تعالی را بشنوید باید از قید و بند حواسّ ظاهره و گوش ظاهر و عقل جزئی دنیاطلب رها شوید. (ارجعی «بازگرد» مقتبس است از آیه‌ی ۲۷ و ۲۸ سوره فجر: (يَا أَيُّهَا النَّفَسُ الْمُطْمَئِنَةُ ارجعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً) ای نفسِ آرام یافته، بازآی بسوی پروردگارت در حالیکه راضی به حق و مرضی حق هستی)

— صورتِ نفس ار بجویی ای پسر قصه‌ی دوزخ بخوان با هفت دَر

ای پسر ! اگر می خواهی صورت حقیقی نفس را بشناسی، باید توصیف دوزخ را با هفت دری که دارد از قرآن بخوانی و بفهمی، آری نفس انسان مانند دوزخ دارای هفت در است. مصراع دوم اشارت به آیه‌ی ۴۳ و ۴۴ سوره‌ی حِجر (وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزُءٌ مَقْسُومٌ) همانا دوزخ، وعده گاه جملگی ایشان است. آن را هفت در است و برهه دَر، پاره ای مقسوم است ایشان را.

۱. احادیث مثنوی، ص ۴

— گوشِ من، لا يُلْدَعُ الْمُؤْمِنُ شَنِيدَ قولِ پیغمبر به جان و دل گزید
گوش من فرمایش حضرت رسول(ص) را شنید که فرموده است: (شخص با ایمان
از یک سوراخ دو بار گزیده نشود). اشارت است بدین حدیث : لا يُلْدَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ
حُجْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ. ترجمه ذکر شد.

— ما عیالِ حضرتیم و شیر خواه گفت: الْخَلْقُ عِيَالُ لِلَّهِ
ما بندگان و مخلوقات، خانوار و روزیخوار حضرت حق تعالی هستیم و طفلان شیر
خواره‌ی او. یعنی همچنان به درگاه او نیازمندیم . (چنانکه پیامبر(ص) فرماید:
الْخَلْقُ كُلُّهُمْ عِيَالُ اللَّهِ فَاحَبُّهُمْ إِلَى اللَّهِ أَنْفَعُهُمْ لِعِيَالِهِ). همه‌ی مردم خانوار خداوند
هستند و کسی که برای مردم، سودمندتر باشد نزد خدا محبوبتر است!

— با زبان گر چه که تهمت می نهرد دست و پاهاشان گواهی می دهند
اگر چه منکران، با زبان خود، حقیقت را انکار می کنند، ولی دست و پاهاشان بر
حقایق گواهی می دهد. اشاره به آیه ۶۵ از سوره یس: (وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشَهَّدُ
أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ) و دستهاشان با ما سخن می گویند و پاهاشان گواهی
دهند بدانچه کرده اند.

— الشَّقِّيُّ مَنْ شَقِّيَ فِي بَطْنِ الْأُمِّ مِنْ سِماتِ اللَّهِ يُعْرَفُ كُلُّهُمْ

سیه روز و بدبخت آن کس است که در شکم مادرش بدبخت و سیه روز بوده
است. از نشانه‌های خدا، همه‌ی احوال آنان شناخته شود . اشاره است به حدیث:
السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَ الشَّقِّيُّ مَنْ شَقِّيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ : نیکبخت کسی است
که هم از شکم مادرسعادتمندست و بدبخت آنکه از شکم مادربدبخت بود.
(احادیث مثنوی ص ۳۵)

۶) سعدی شیرازی (۶۰۶ - م ۶۹۰ ق) : بزرگترین شاعری است که بعد از فردوسی در آسمان ادب فارسی درخشیده است و هنوز می درخشد. میان خاندانی که « از عالمان دین بودند » ولادت یافت . بوستان ، اثار جمندو پرآوازه‌ی وی مشهورتر از آن است که به معنّی نیازی داشته باشد. و موضوع آن اخلاق و تربیت و ععظ و تحقیق است. کتاب دیگر به نثر؛ « گلستان » می باشد که یک سال پس از تدوین بوستان یعنی در سال ۶۵۶ هـ.ق، نگاشته شده است . خدا ، به تعبیر سعدی ، دوستی مهربان است ، صمیمی و غمخوار، بخشنده و بزرگوار، امید بندگان و بسیار دوست داشتنی. در برابر خداوند باید صدق داشت و اخلاص . در بوستان سعدی ، تأمل در مظاهر صنع و نعمت‌های خداوند، انسان را به سپاسگزاری و طاعت بر می انگیزد. شکری که کار زبان نیست. بوستان، انسان را تصفیه می کند، هرجا به نوعی. عواطف انسانی، همدلی و محبت و پیوستگی افراد مردم به صور گوناگون جلوه گرفت.

(نمونه هایی از ابیات مؤثّر سعدی از قرآن و احادیث)

— پرسنل امرش همه چیزو کس بنی آدم و مرغ و مور و مگس
مفهوم بیت یادآوراین آیه است^۱ : (وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا
وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ) هر که در آسمان و زمین است خواه ناخواه مطیع فرمان خداست.

— نه براوج ذاتش پرد مرغ و هم نه در ذیل وصفش رسد دستِ فهم
ذیل وصف : دامن وصف . معنی مصراح یادآور، سخن مولای متّقیان حضرت علی (ع) است : الَّذِي لَا يُرُكُّهُ بَعْدُ الْهِمَّ وَ لَا يُنَالُهُ غَوْصُ الْفِطْنَ . خدایی که همت‌های دور پرواز اور ادرک نمی توانند کرد و تعمقی هوشها وی را در نتواند یاف.

(نهج البلاغه ۱/۷)

۱. سوره آل عمران (۳)، آیه ۸۳

— کلیمی که چرخ فلك طور اوست

همه نورها پرتو رور اوست

کلیم : هم سخن ، اشاره است به کلیم الله : همه سخن خدا که لقب موسی (ع) است.واز آیه‌ی قرآن اقتباس شده است : (وَكَلَمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) و خدا سخن گفت با موسی سخن گفتنی !

در این بیت مقام حضرت محمد (ص) بر حضرت موسی (ع) ترجیح داده شده؛ زیرا حضرت محمد (ص) به جای طور بر اوج افلاک به معراج رفته است. مصراع دوم: همه نورها پرتو ... : یادآور این حدیث از پیامبر(ص) است: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورٍ إِبْتَدَعَهُ مِنْ نُورٍ وَأَشْتَقَهُ مِنْ جَلَالٍ عَظَمَتِهِ : نخستین چیزی که خداوندآفرید نور من بودکه آن را از نور خویش بوجود آوردواز شکوه عظمت خود آفرید.

— بلند آسمان پیش قدرت خجل تو مخلوق و آدم هروز آب و گل معنی مصراع دوم آن است که تو (پیامبراکرم «ص»، آفرید ه شده بودی در حالیکه هنوز گل آدم را نسرشته بودند و خلق نشده بود). اشاره به حدیث نبوی : كُنْتُ نَسْلِيًّا وَ آدَمَ بَيْنَ الْمَاءِ وَ الطَّينِ ۚ ۲ : در آن وقت که آدم هنوز در میان آب و گل بود من پیغمبر بودم.

— یکی را که سعی قدم پیشتر به درگاه حق ، منزلت بیشتر مضمون بیت یادآور آیات شریفه ۳۹ و ۴۰ نجم: (وَأَنْ لَيْسَ لِإِنْسَانٍ إِلَّا مَا سَعَى وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَى) برای آدمی جز آنچه به سعی خود انجام داده است پاداشی نخواهد بود و البته وی پاداش سعی و عمل خود را به زودی خواهد دید

۱. سوره نساء(۴)، آیه ۱۶۴

۲. در مورد منابع حدیث مزبور، رک : دکترعلی فاضل ، تعلیقات انس التائین ، احمد جام «ژنده پیل » ، تهران ۱۳۵۰ - ص ۳۴۱-۳۴۲

۷) حافظ شیرازی (۷۶۲ - م ۷۲۸) : از بزرگترین شاعران نغزگوی ایران و از گویندگان بزرگ جهان است. غزل حافظ ، صدای سخن عشق است و جاودانگی ، هرچه زمان بر آن بگذرد از لطف و حلاوت آن نمی کاهد، چه در این کلام سوزی نهفته و فروغ حقیقی از آن تابنده است که دلها را بسوی خود می کشد . کلام خواجه ، زبان دل است ، لاجرم بر دل می نشیند. حافظ در تأثیرپذیری از قرآن ، از عارفان و شاعران دیگر ، اگر بیشتر هم نباشد، کمتر نبوده است او قرآن را از برداشته و تأثرش را از قرآن موضوع کتابی قرار داده است که تألیف کرده است و از امثال و حکم و تشبیهات و کنایات و مجازات قرآن کریم بهره کامل گرفته است.

(نمونه هایی از ابیات متأثر حافظ از قرآن و حدیث)

- شب تار است و رهِ وادی ایمن در پیش
آتش طور کجا موعدِ دیدار کجاست؟

ایمن : جانب راست ، وادی ایمن : بیابانی که در آنجا ندائی حق به موسی (ع)
رسید و چون وادی مذکور جانب دست راست موسی (ع) واقع بود لهذا وادی ایمن
گفتند. این ترکیب مقتبس از آیه ۲۹ و ۳۰ سوره قصص است : « فَلَمَّا أُتَاهَا نُودِيَ
مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ ... » (چون به آنجا آمد ندائی به وی از کنار وادی که در
سمت راست بود رسید)

- واعظِ شحنه شناس این عظمت گو مفروش
زانکه منزلگه سلطان ، دلِ مسکینِ مَنَسَت

اشاره است به حدیث قدسی، أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ : من که پروردگار جهانیانم
در ضمیر شکسته دلان جا دارم.

- سیِرِ سپهر و دورِ قمر را چه اختیار
در گردشند بر حسب اختیارِ دوست
سیر سپهر: گردش فلک ، اشاره دارد به آیه^۱ : (وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ ...) و خورشید و ماه و ستارگان به امر او مسخر گردید.
یعنی : در گردش فلک و ماه اختیار و اراده ای نیست [بلکه] مطابق اختیار و خواست دوست [پروردگار] در گردش و حرکتند.

- چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت
شیوه جنات تجربی تحقیها الانهار داشت
حوری : یک تن از زنان بهشتی.
حوری سرشت : آنکه سرشت و خمیره اش چون زنان بهشتی است.
شیوه جنات تجربی ... : مقتبس از قرآن کریم(سوره نساء «۴»، آیه ۵۷) است :
(سَنْدُخِلُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبْدًا ...) به زودی در بهشت خواهیم آورد که نهرها از زیر درختانش جاری است و در آن زندگانی جاوید کنند.

- عیب رندان مکن ای زاهدِ پاکیزه سرشت
که گناهِ دگری برتو نخواهند نوشت
اشاره به مفهوم آیه^۲ : وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى . هیچ کس گناه دیگری را بر دوش نمی گیرد.

۱. سوره اعراف(۷) ، آیه ۵۴
۲. سوره انعام(۶) ، آیه ۱۶۴

نتیجه و جمع بندی:

شاعران با شناخت کافی که از آیات قرآن و احادیث و اقوال پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) دارند، از آنها متأثر شده اند و در شعر و متن زندگی خود وارد کرده اند. افرادی همچون سعدی، آیات و احادیث را در قالب اندرز و حکمت بیان نموده، تا خوانندگان را با لهجه‌ی قدسی و سرچشمه‌های حکمت و معرفت الهی بوسیله اعجاز سخن (شعر) آشناکند. حافظ که به خاطر حفظ قرآن به این نام معروف است. در جای ج ای شعرش، رائحه‌ی خوش رحمان، استشمام می‌شود . مولوی خداوندگار شعر عارفانه، مثنوی را مزین به آیات و احادیث کرده و با هنرمندیهای شاعرانه آن را به نظم کشیده است. این تأثیرات، همه حاکی از ایمان و باور قلبی شاعران دارد که پاییند به شرع مقدس اسلام و سنت رسول اکرم (ص) و ائمه معصومین(ع) می‌باشند. و همه به نوعی به زبان شعر، ندای حقیقت طلبی و دوستی و عشق به زیبای مطلق سر می‌دهند . دوستی که ریشه در تار و پود **يُحِبُّهُمْ و يُحِبُّونَهٗ**^۱ دارد.

والسلام على من اتبع الهدى
حسين شهبازی
آبان ماه ۱۳۸۹

۱. عشق خدا آدمیان را و عشق آدمیان خدای را.

مشخصات مراجع

- قرآن کریم، با ترجمه فارسی مهدی الهی قمشه‌ای، سازمان چاپ و انتشارات جاویدان احادیث مثنوی، استاد بدیع الزمان فروزانفر، دانشگاه تهران ۱۳۳۴
- بزم دیرینه عروس، مخصوصه معدن کن، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم ۱۳۷۸
- بوستان سعدی، تصحیح و توضیح دکتر غلامحسین یوسفی، انتشارات خوارزمی، چاپ هشتم، تهران ۱۲۸۴
- تاریخ روضة الصفا فی سیرة الانبياء و الملوك و الخلفاء، محمد بن خاوند شاه بن محمود «میرخواند»، به تصحیح و تحریثیه جمشید کیان فر، انتشارات اساطیر، چاپ اول ۱۳۸۰
- تحلیل عناصر ادبی و هنری داستانهای قرآن، خلیل پروینی، انتشارات فرهنگ گستر، ۱۳۷۹
- تذکرة الشعرا، دولشاه سمرقندی، به همت محمد رمضانی دارنده کلاله‌ی خاور، تهران ۱۳۳۸
- ترجمه تفسیر طبری، محمد بن جریر طبری، ترجمه جمعی از علمای ماوراءالنهر، به تصحیح حبیب یغمایی، تهران، انتشارات توسع
- جامع البيان فی تفسیر القرآن، ابوجعفر محمد بن جریر طبری، بیروت ۱۳۹۸ق. / ۱۹۷۸م.
- الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، جلال الدین سیوطی، مصطفی البایی الحلبی و اولاده، قاهره ۱۳۷۳ / ۱۹۵۴
- حدیقة الحقيقة، سائی غزنوی، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران ۱۳۴۹
- دیوان غزلیات حافظ شیرازی، به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، انتشارات صفوی علیشاه، چاپ ۴۳، تهران ۱۳۸۷
- شرح جامع مثنوی معنوی، مولانا جلال الدین رومی، کریم زمانی، دفتر اول، انتشارات اطلاعات، چاپ بیست و دوم تهران ۱۳۸۶ ش.
- شرح نهج البلاغة، ابن ابی الحدید مدائی، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دار احیاء الكتب العربية، قاهره ۱۳۸۵ / ۱۹۶۵
- شناخت قرآن، سید علی کمال دزفولی، انتشارات اسوه، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۸
- علم حدیث و نقش آن در شناخت و تهذیب، زین العابدین قربانی لاھیجی، انتشارات انصاریان قم، چاپ دوم ۱۴۱۶ق.
- الغدیر فی الكتاب و السنة و الادب، علامہ عبدالحسین امینی، داراکتب الاسلامیة، تهران ۱۳۶۶ ش.
- فرهنگ اشعار حافظ، شرح مصطلحات صوفیه در دیوان حافظ، دکتر احمدعلی رجائی، انتشارات زوار، تهران ۱۳۴۱
- فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی، دکتر سید صادق گوهرین، هفت جلد، دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ - ۱۳۵۴
- فصلنامه‌ی پژوهش‌های قرآنی، وزیر قرآن وفقه، چاپخانه دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ۱۳۷۴
- فیض القدیر (شرح الجامع الصغیر)، محمد عبد الرؤوف المناوی، مکتبه مصطفی محمد، قاهره ۱۳۵۶ / ۱۹۳۸
- قصص قرآن، برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری (معروف به سورآبادی)، دکتر یحیی مهدوی، دو جلد، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ ش.
- کشف الخفا و مزيل الألباس عما اشتهر من الاحاديث على آئین الناس، اسماعیل بن محمد عجلونی، قاهره ۱۲۵۱
- كنوز الحقائق فی حديث خیر الخلاق، شیخ محمد عبدالرؤوف المناوی، به هامش الجامع الصغیر، قاهره ۱۲۲۱ ق.

گنج پنهان، بروهشی بر تأثیر قرآن و حدیث در ادبیات فارسی، تألیف حسین شهبازی، انتشارات دبیزش، تهران ۱۳۸۸

مآخذ شخصی و تمثیلات مثنوی، استاد بدیع الزَّمان فروزانفر، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ دوم ۱۳۴۷

مثنوی معنوی، جلال الدین مولوی محمد بن محمد بن الحسین البُلخی ثُم الرومي، به اهتمام رینولد الین نیکلسون چاپ پانزدهم، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳

مخزن الاسرار؛ الياس بن یوسف نظامی گنجه‌ای، تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، نشر قطره، چاپ هشتم، تهران ۱۳۸۴

مراة العقول فى شرح اخبار آل رسول ، محمد باقر مجلسی، دارالكتب الاسلامية، ط دوم، تهران ۱۳۶۳

المُعجمُ المُفہَرُ لِلْأَفْاظِ الْقَرآنِ الْكَرِيمِ، محمد فؤاد عبد الباقي، القاهرة، مطبعة دار الكتب المصرية، ۱۳۶۴ق.

منطق الطَّيْرِ عَطَّارِ نِيَشاَبُورِيِّ، تصحیح دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، انتشارات سخن، تهران ۱۳۸۵